

אנטומיה של סגרגציה חברתית ספונטנית בחינוך הממלכתי, המקרה של בית הכרם, ירושלים¹

זכותם של ההורים לבחור את בית הספר

עוד בשנת 1949 הכריז איגוד המורים הארצי (N.U.T.) באנגליה כי להורים זכות להביע את שאיפותיהם לגבי לימודי ילדיהם, ושהשאיפות תובאנה בחשבון (מצוטט אצל: בנימיני וטר, 1992, עמ' 71). בהמשך הזמן המליצה ועדת Plowden (1967) לאפשר להורים לבחור את בית הספר היסודי של ילדיהם בכל מקום שהדבר אפשרי, ובשנת 1980 עוגנה זכות הבחירה בחקיקה (Taylor, 1986). בארצות-הברית, מאז תקופת נשיאותו של רונלד רייגן, בשנות ה-80, תומכים כל הנשיאים ופרורם מושלי המדינות במתן זכות בחירה להורים בחינוך (עירם, 1994; McClaghry, U.S. Department of Education, 1998; Pitsch, 1991; Nathan, 1987; V.1993). מדינות מערביות נוספות מאפשרות בחירה.

בחירה חופשית קיימת בהולנד (עירם, 1994; Glenn, 1989; Doyle, 1989) ובאוסטרליה (Smart & Dudley, 1989), ואפשרויות בחירה מועטות יותר קיימות במדינות כגון צרפת, קנדה, גרמניה ושוודיה (עירם, 1994). גם חלק מהמדינות הפוסט-קומוניסטיות, ובהן בולגריה, אסטוניה, קרואטיה והונגריה, קבעו בחוקותיהן את זכות ההורים לבחור את חינוך ילדיהם (Glenn, 1993). מעניין לציין שגם ליברלים (כגון נשיא ארה"ב ביל קלינטון וראש ממשלת בריטניה טוני בלייר) וגם שמרנים (כגון נשיאה לשעבר של ארה"ב רונלד רייגן ומרגרט תאצ'ר, בעבר ראש ממשלת בריטניה) תומכים בזכות הבחירה. נראה שהשמרנים מצדדים בה בשל תפיסת עולמם הקפיטליסטית, הדוגלת בתחרות בכל תחומי החיים, ואילו הליברלים תומכים בזכות הבחירה בשל יחסם לזכויות הפרט בדמוקרטיה מערבית. בכל מקרה התוצאה דומה - במדינות רבות במערב (עירם, 1994),

* ד"ר שי כנעני מנהל תחום מיפוי ותכנון - משרד החינוך והתרבות, מרצה מן החוץ במחלקה לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע.
1 המאמר מבוסס על פרק מעבודת דוקטורט שהוכנה במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בר-אילן בהנחיית פרופ' יוסף שלהב.

כולל בישראל (שלהב וקאופר, 1997), החופש שניתן להורים לבחור את בית הספר של ילדיהם גדל והולך.

אף-על-פי שזכות הבחירה מתפשטת, הדעות לגביה חלוקות. לדעת חוקרי מכון קרנגי (Carnegie Foundation, 1992, VI), עמדות התומכים והמתנגדים קיצוניות עד כדי קנאות החונקת כל אפשרות לדיון מסודר. זאת ועוד; מחקרים מצביעים על כך שהחלטות, כולל חקיקה, התקבלו בארה"ב ללא בדיקה מסודרת (Smrekar & Goldring, 1999). מקורות המחלוקת הם בהתנגשות ערכים עזה. מצד אחד ניצבות זכויות הפרט לחנך את ילדיו על-פי השקפתו ותפיסת עולמו, ומצד שני עומדות זכויות הכלל להשתמש במערכת החינוך ככלי להשגת יעדים חברתיים (Goldring et al., 1993).

הטיעונים בעד זכות הבחירה ונגדה מתקבצים לארבעה היבטים: **אידיאולוגיים** - המצדדים טוענים כי הבחירה היא זכות בסיסית בחברה דמוקרטית (שחר, 1994), ולכן אין להתיר מונופול של הרשויות על החינוך (Kearns & Doyle, 1992). מנגד, המתנגדים טוענים שבבחירה טמונה סתירה פוטנציאלית בין טובת הכלל לטובת הפרט, שעשויה למנוע קיום מדיניות חינוך לאומית (קשתי, 1991).

חינוכיים - המצדדים טוענים כי זכות הבחירה תשפר את איכויות החינוך (הימן וחברותיה, 1995; Levin, 1991; Bradford, 1991) ואת ההישגים הלימודיים (Hill & Rock, 1990; Bradford, 1991; Elmore, 1990; Finn, 1990) וכן תאפשר להיענות לצרכים של כל ילד (שפירא וחברותיה, 1991; 1993; Nathan). המתנגדים טוענים שזכות הבחירה עשויה לשפר כמה בתי ספר אך לא בהכרח את כולם (Whitty, 1991). לדעתם, היא תגרום לגרוויטציה חינוכית (ענבר, 1994), שתרושש את בתי הספר הפחות מבוקשים (וולנסקי, 1994; Adler & Raab, 1988; Raab & Adler, 1987) ותביא להגדלת הקיטוב במערכת החינוך (חושן, 1992; McPartland & Crain 1987). זאת ועוד; יש הטוענים כי בית הספר היסודי נועד רק להקניית מושגי יסוד, ולפיכך אין לקיים בתי ספר יסודיים מתמחים (שחר, 1994), כגון בתי הספר המגנטיים בארצות-הברית (Smrekar & Goldring, 1999) או בתי הספר העל-אזוריים בישראל (קשתי, 1991; שלהב וקאופר, 1997).

חברתיים - המצדדים טוענים כי זכות הבחירה תעזור להתגבר על הקיטוב במגורים המשתקף בבתי הספר ותגרום לשביעות רצון גדולה יותר של ההורים בפרט ושל האוכלוסייה בכלל (Nathan, 1990; Goldring et al., 1993).

(Kearns & Doyle, 1992; Nathan, 1993). המתנגדים טוענים כי הקיטוב החברתי דווקא יגדל (חושן, 1992; Bradford, 1990; Carnegie Foundation, 1992; Adler, 1993).

כלכליים - המצדדים טוענים כי התחרות תגרום לסגירת בתי ספר לא מבוקשים, ויהיה בכך חיסכון כלכלי (Whitty, 1991), והיא תאפשר גיוס משאבים חוץ-ממסדיים לטובת בתי הספר (וולנסקי, 1992). המתנגדים טוענים כי התחרות תייקר את עלות המרחק, תגרום לבנייה מיותרת של מבנים, תחייב תשלום למורים עודפים ותביא לעלות תחזוקה גבוהה יותר של המבנים (חושן, 1992).

עוד מוסיפים המתנגדים שאין מנגנון שוק שיביא לסגירת בתי ספר לא כלכליים (Whitty, 1990; Bates, 1993; Adler, 1991), זאת משום שלא ניתן להחיל את עקרונות השוק החופשי על מערכות של אספקת שירותים ציבוריים בכלל ועל מערכת החינוך בפרט (Pinch, 1985).

אם כן, מסקירת הספרות עולה חוסר ההסכמה בעניין הבחירה בחינוך, כפי שוולנסקי (1994, עמ' 239) ממצה אותה:

בעוד שהגישה האינדיווידואליסטית בחינוך מעמידה במרכז את זכותו של הפרט לחופש בחירה ולמימוש עצמי, הגישה הקולקטיביסטית עומדת על כך שיש להגביל את זכויות הפרט על מנת להבטיח את קידומם של החלשים בתוך הקולקטיב. תומכי הגישה האינדיווידואליסטית יתבעו את מרב חופש הבחירה במערכות חינוך ויראו בתחרות בין מוסדות חינוך - תוך שימוש בכוחות השוק - אמצעי להנעת החלקים החלשים בחברה ולשיפור הישגיהם. תומכי הגישה הקולקטיביסטית, לעומת זאת, יטענו כי מערכת המבוססת על תחרות, מעצם הגדרתה, תיטיב עם החזק, תערער את יסודות השוויון ותחליש עוד יותר את אלו הראויים להגנה ולתמיכת החברה והמחוקק.

מול הנימוקים בעד זכות הבחירה ונגדה עומדים הממצאים האמפיריים לגבי שיקולי ההורים בעת הבחירה. באופן כללי, המחקרים מצביעים על כך שהגורמים החשובים להורים בעת שהם בוחרים בית ספר קשורים בממדים חינוכיים, חברתיים, דתיים ונוחות (מקס, 1976; גונן ושלמה, 1979; שורצולד ואמיר, 1984; לסלוי ושרצולד, 1991; Macbeth et al., 1986; Pflwoden, 1967).

1986; Carnegie Foundation, 1992; Adler, 1993; Smrekar & Goldring, 1999). נמצא כי אצל הורים מרמה חברתית-כלכלית גבוהה השיקולים העיקריים הם שיקולים חינוכיים וחברתיים, ואילו אצל הורים מרמה חברתית-כלכלית נמוכה גוברים שיקולי נוחות, ובעיקר המרחק של בית הספר מהבית (כנעני, תשנ"ט; Smrekar & Goldring, 1999).

יש לציין כי הידע האמפירי הקיים אינו מספק תשובה ברורה לשאלה האם מבחינת ההישגים הלימודיים יש עדיפות למערכת שקיים בה איזור או למערכת שבה ההורים בוחרים את בית הספר (Smrekar & Goldring, 1999; Carnegie Foundation, 1992). בכל מקרה, החוקרים מסכימים שבחירה חופשית בלתי מבוקרת מגדילה את אי-השוויון החינוכי ואת הקיטוב החברתי במערכת החינוך (היימן וחברותיה, 1995; וולנסקי, 1994; חושן, 1992; 1993; Edward & Whitty).

מערכת החינוך בישראל וזכות הבחירה של ההורים

על-פי החוק, כל הורה בישראל חייב לבחור בין בית ספר ממלכתי לבין ממלכתי-דתי או לא רשמי (בדרך כלל הכוונה לבתי ספר חרדיים, אולם לאחרונה החלו קבוצות הורים להקים בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים, והן מבקשות פיקוח ממלכתי או ממלכתי-דתי. כך קמו בירושלים בתי הספר עמותת אדם וקשת בפיקוח ממלכתי, ובתי הספר נועם לבנים, נועם לבנות, חורב, דרור ומורשה בפיקוח ממלכתי-דתי).

לכאורה זה כל מרחב הבחירה האפשרי, אולם על-פי כללי האיזור קיימות אפשרויות נוספות. בין השאר ניתן לכלול כמה בתי ספר באותו איזור רישום ולאפשר להורים לבחור את האחד הרצוי להם. למשל, שכונת גילה בירושלים מהווה איזור רישום אחד, בחינוך הממלכתי עבור חמישה בתי ספר ובחינוך הממלכתי-דתי עבור שני בתי ספר. רשות מקומית יכולה גם להכריז על בית ספר כעל-איזורי ולקבוע את תנאי הקבלה אליו; כך בין בתי הספר העל-איזוריים הממלכתיים בירושלים מוצאים את הניסוי ותלמי בית וגן, ובין בתי הספר הממלכתיים-דתיים - את דרור, אהבת ישראל, חב"ד בניים, נועם בניים ונועם בנות (עוד על אפשרויות הבחירה במערכת החינוך ראה שלהב וקאופר, 1997).

מאז אמצע שנות ה-80, ניתן לאתר לחצים גוברים והולכים של הורים לאפשר להם לבחור את בית הספר של ילדיהם. בתקופה זו החלה המזכירות

הפדגוגית של משרד החינוך לעסוק בנושא והזמינה דו"ח אקדמי (שפירא, 1988). עם הזמן מונו לעניין זה שתי ועדות ציבוריות - ועדת קשתי וועדת ענבר. משרד החינוך אימץ את הדוחות שלהן. ועדת קשתי עסקה בבתי ספר על-אזוריים והמליצה על דרכים להתמודד עם התופעה תוך ניסיון לשמור על עקרונות האינטגרציה החברתית (קשתי, 1991). ועדת ענבר המליצה לאפשר בחירה בין כמה בתי ספר אקוויוולנטיים מבחינת רמתם אך שונים מבחינת תוכנם החינוכי (ענבר, 1994 ב). לדעת שלהב וקאופר (1997, עמ' 77), הוטלה על ועדת קשתי משימה בלתי אפשרית, שהיא בבחינת "לרבע את המעגל"; ואילו התנאים המגבילים שהציבה ועדת ענבר למודל שהציעה הופכים אותו לניסוי מעבדתי שהתנאים המגבילים לגביו משמעותם "דחיית הביצוע לימות המשיח".

למעשה, ואף-על-פי שמעולם לא נקבעו מדיניות רשמית ותהליכי יישום מסודרים, הסכימה הנהלת משרד החינוך במוצהר לאפשר להורים לבחור את בית הספר. כך קבע זבולון אורלב, מנכ"ל המשרד בשנים 1988-1992, כי החוק מאפשר בחירה, וכי לא ניתן עוד להתעלם מדרישות ההורים לבחור במסגרת החינוך שבה ילמדו ילדיהם, ועל כן יש להתאים את המדיניות למציאות. עמדתו נומקה גם בנימוקים המקובלים בעולם המערבי כגון זכויות הפרט, מיצוי השונות בין התלמידים ובחירה כדרך להתמודד עם הסגרגציה שיוצר האיזור התואמת את הסגרגציה במגורים (דברים שנאמרו ביום עיון שנערך ב-12 במרס 1992). עמדתו החיובית של ד"ר שמעון שושני, אשר החליף את זבולון אורלב כמנכ"ל המשרד בסוף שנת 1992, ידועה ברבים. בכנס שקיים המרכז הישראלי לקידום חברתי וכלכלי (לא נרשם התאריך) הוא הודיע כי "אני מעוניין לקדם את הבחירה החופשית בתחום החינוך בכל צורה שרק תאפשר הפעלת השיטה".

ואילו פרופ' אמנון רובינשטיין, לשעבר שר החינוך והתרבות, קבע בראיון עיתונאי לאחר סיום תפקידו: "...הרחבת חופש הבחירה להורים בחינוך היסודי עשויה לתרום לאינטגרציה. חופש בחירה להורים בחינוך היסודי יאפשר להורים המתגוררים באזורים חלשים יותר לבחור בתי ספר טובים או יוקרתיים לילדיהם, שעה שהיום הם סגורים בפניהם" (רובינשטיין, 1995, עמ' 12).

ואמנם, מחקרים מראים כי מאז תחילת שנות ה-80, מערכת החינוך, בעיקר בחינוך הממלכתי, נמצאת בתהליך של שינוי ממצב של השמת

תלמידים לבתי הספר בידי הרשויות, באמצעות איזור, למצב שבו בתי הספר נבחרים בידי ההורים (גולדרינג, 1992; היימן וחברותיה, 1995; שלהב וקאופר, 1997). עד כה עסקו מרבית המחקרים האמפיריים בבחירת בתי ספר ייחודיים (ויינשטיין-דינצמן, 1990; שפירא וחברותיה, 1991; קאופר, 1993; חושן וחבריה, 1994; שלהב וקאופר, 1997). ממחקרים אלה ניתן להסיק שלבתי ספר אלה יש ביקוש עודף (שפירא, 1988) ושהאוכלוסייה החזקה היא המנצלת את האפשרות לבחור אותם (גולדרינג, 1992).

כדי להתמודד עם בעיות שונות הנובעות מהמציאות החדשה מציעים שלהב וקאופר (1997, עמ' 82) לעבור מאזורי רישום לרובעי רישום, כלומר שלכמה בתי ספר יהיה אזור רישום משותף, כפי שקיים בחלקים שונים של ירושלים, לרבות בית הכרם, נשוא מחקרנו (כנעני, תשנ"ט).

מערכת החינוך הממלכתית בירושלים

בעשור הנוכחי יורד מספר התלמידים בחינוך הממלכתי וכן יורד חלקם היחסי באוכלוסיית התלמידים (קמחי, 1993, 1996). מדובר בתהליך אורבני מוכר, שבו האוכלוסייה מהגרת לפרברים ומרכז העיר מאבד תושבים, במקרה של ירושלים - לטובת השכונות החדשות בעיר וכן לערי הלוויין מעלה אדומים, גבעת זאב ומבשרת ירושלים. תוצאת התהליך היא בניית בתי ספר חדשים מצד אחד והידלדלות בתי ספר ותיקים מצד שני, לרבות בבית הכרם. עקב תהליך זה מתאפשרת בחירת בית הספר בידי ההורים בלי שיחסרו מקומות בבתי הספר היותר מבוקשים. זה שנים רבות יש להורים הירושלמים אפשרויות רבות לבחור בית ספר יסודי לילדיהם. פרידמן (1974) הצביע כבר בשנות ה-70 על דבר קיומה של בחירה בדרכים פורמליות (בקשות העברה שהעירייה נענתה להן) ובדרכים לא פורמליות (שינוי כתובות). השימוש בבקשות ההעברה נמשך גם בשנות ה-90 (סלע, 1992; כנעני, תשנ"ט).

בהכללה, ניתן לחלק את בתי הספר בעיר לשלוש קטגוריות מרכזיות על-פי סוג הרישום אליהם: בית ספר בעל אזור רישום; קבוצת בתי ספר בעלי אזור רישום משותף; ובתי ספר על-אזוריים - כלומר שכל הורה בעיר יכול לרשום אליהם את ילדיו (קטגוריוזיה מפורטת יותר של אזורי הרישום בעיר ראה: שלהב וקאופר, 1997, עמ' 61-63; פירוט אזורי הרישום בתשנ"ה ראה: כנעני,

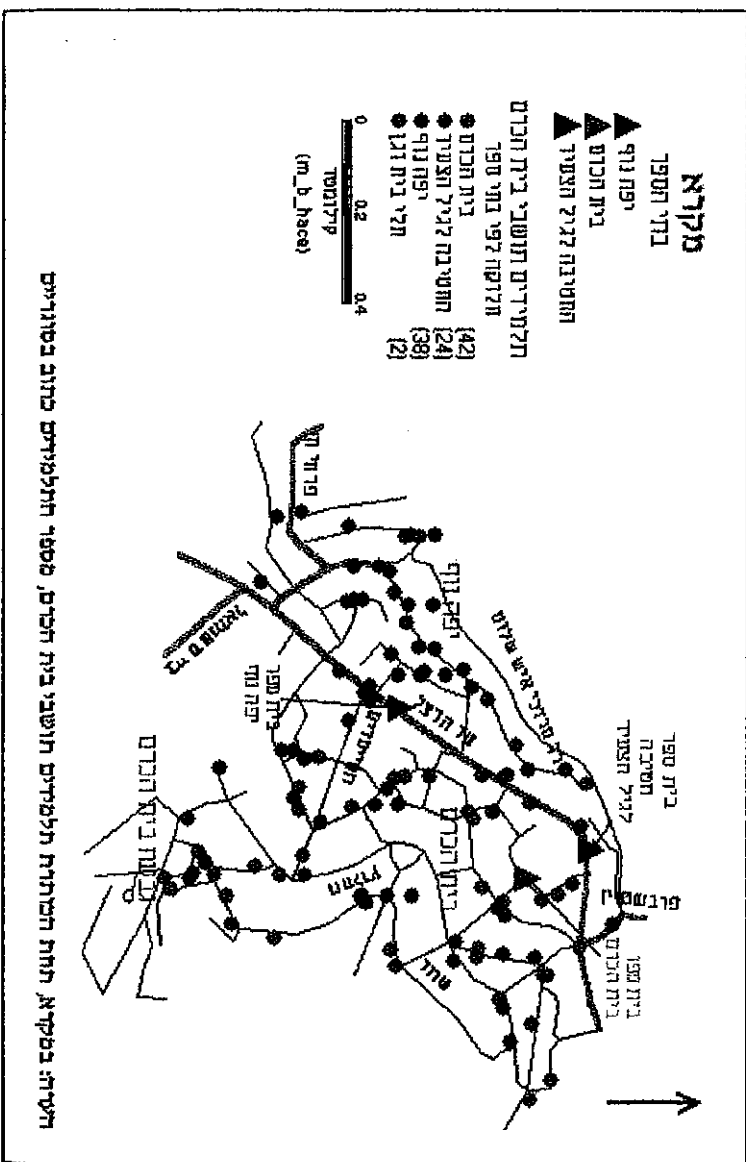
תשנ"ט, עמ' 81-83). המחקרים שפורסמו עד לעת האחרונה עסקו באפשרות הבחירה בין בתי הספר העל-אזוריים הממלכתיים בעיר (שפירא, 1988; קאופר, 1993; חושן ועמיתיה, 1994; שלהב וקאופר, 1997). מחקר שהושלם לאחרונה בדק את סוגיית הבחירה של בית הספר בידי ההורים בכל המערכת הרשמית (כנעני, תשנ"ט). נמצא כי אין הקפדה על אזורי הרישום, וכי הבחירה מביאה לבידול אוכלוסיית התלמידים על רקע חברתי-כלכלי או דתי-אמוני.

סוגיית הבחירה בירושלים נבחנה בידי מומחים שמינה לכך ראש העירייה. בדו"ח שהגישו בינואר 1995 המליצו לאפשר בחירה מבוקרת על בסיס עקרונות דו"ח ועדת ענבר (1994ב) והגישה של בחירה מבוקרת (שפירא וחברותיה, 1991; שפירא, התשנ"ד; היימן וחברותיה, 1995); והיישום החל משנת הלימודים תשנ"ו (1995/6).

אולם, כאמור, עוד קודם להמלצות היו אפשרויות בחירה רבות ולא היתה הקפדה על אזורי הרישום. נמצא כי בשנת הלימודים תשנ"ה, כ-30% מהתלמידים הגרים במערב העיר (כלומר בחלק העיר שהיה בידי ישראל עד מלחמת ששת הימים) לא למדו בבתי ספר באזור הרישום שלהם. אוכלוסייה זו התחלקה לשתי קבוצות: תלמידים מרמה חברתית-כלכלית גבוהה, כ-11%, למדו בבתי ספר על-אזוריים; ותלמידים מרמה חברתית-כלכלית פחות גבוהה, כ-19%, למדו בבתי ספר אזוריים מחוץ לאזור הרישום שלהם (כנעני, תשנ"ט).

במחקר שלנו נבדקו ההשפעה של בחירת בית הספר בידי ההורים על ההרכב החברתי-כלכלי של בתי הספר באזור בית הכרם וההשפעה של נוחות הגישה לבתי הספר על הבחירה. שיערנו כי גורמי נוחות, מרחק המגורים מבית הספר והצורך לחצות את ציר הרצל - יהיו גורמים משפיעים בהסבר הפריסה המרחבית של אגני ההזנה של בתי הספר. כמו כן שיערנו כי מבנה הפריסה המרחבית של האוכלוסייה על-פי רמתה החברתית-כלכלית יתרום להסבר ההבדלים ברמה החברתית-כלכלית בין בתי הספר.

מפה 1: בית הכרם, חינוך ממלכתי - פריסת בתי הספר והתלמידים הגרים בבית הכרם.

מספר התלמידים מרוב בסוגריים

מקרא: במקרא לחת השוחה תלמידים חושבי בית הכרם, מספר התלמידים מרוב בסוגריים

תיחום ותיאור

המחקר תיחם לכיתות א' בבתי הספר הממלכתיים באזור בית הכרם בשנת הלימודים תשנ"ה. במונח אזור בית הכרם הכוונה לשכונות בית הכרם, גבעת בית הכרם ויפה נוף (ראה מפה 1). המרחק המקסימלי בין בתי ספר למקום מגורים של תלמיד כלשהו הוא 1.5 ק"מ, ומבחינה טופוגרפית האזור מתון, כך שמבחינת נוחות הגישה לבתי הספר רק הצורך לחצות את ציר הרצל עלול להיות גורם מפריע משמעותי.

באזור קיימים שלושה בתי ספר ממלכתיים: בית הכרם, החטיבה לגיל הצעיר ויפה נוף. על-פי מודעת הרישום עולה כי ההורים יכולים לבחור בכל אחד משלושת בתי הספר באזור, וכן כי האיזור לבתי ספר אלה כולל אזורים נוספים במערב העיר. ממודעת הרישום לא עולה כי בתי הספר העומדים לבחירה נבדלים זה מזה.

בתי הספר בית הכרם והחטיבה לגיל הצעיר ממוקמים ממזרח לציר הרצל, בחלק הצפוני של האזור, והם קרובים זה לזה; בית ספר בית הכרם ממוקם במרכז האזור, ממערב לציר הרצל.

הרמה החברתית-כלכלית של תלמידי האזור גבוהה מהממוצע העירוני ($Z=3.20$) (רמת המובהקות בכל המאמר היא $\alpha=0.05$), ולא נמצא הבדל ברמה החברתית-כלכלית בין מזרח האזור ומערבו ($Z=0.30$). מרבית התלמידים הגרים באזור גם לומדים בו (רק שניים מתוך 106 תלמידים לומדים מחוץ לאזור), ובבתי הספר באזור לומדים גם 41 תלמידים הגרים מחוץ לו, והם מרמה חברתית-כלכלית דומה לזו של הגרים באזור ($Z=1.46$) (ראה לוח 1).

הנתונים, הכנתם לניתוח והשיטות הסטטיסטיות

בעזרת נתונים שסיפקה עיריית ירושלים על התלמידים הגרים באזור ועל בתי הספר הממוקמים בו, נבנתה מפה גיאוגרפית ממוחשבת. בתי הספר והתלמידים מוקמו על המפה על-פי כתובתם, וכל תלמיד שויך לבית הספר שלמד בו, ובטבלת הרקע נמצא גם הפרופיל שלו. הפרופיל הוא ציון בעל טווח 22-96, המשקף ביחס ישר את הרמה החברתית-כלכלית של הורי התלמיד, והוא מחושב בידי העירייה לצורכי מערכת החינוך שלה. מדובר

בכלי יעיל מבחינה סטטיסטית, אולם אין הוא מתאים לשימוש ברמת הפרט. הפרופיל הוא המייצג במחקרנו את הרמה החברתית-כלכלית.

התוצאה המרחבית והתוצאה החברתית-כלכלית של בחירת ההורים נבדקה על-ידי ניתוח תוכן של המפה, השוואת הפרופילים הממוצעים של תלמידי בתי הספר ובדיקות השערות על ההבדלים בין הממוצעים (לפירוט ראה: בייט-מרום, 1987, שיעורים 23 ו-27; האוניברסיטה הפתוחה, 1981). באמצעות רגרסיות לוגיסטיות (לפירוט, ראה SAS 1995, ch. 11) נערכה בדיקת ההסתברות של כל תלמיד ללמוד בכל אחד מבתי הספר על-פי הרמה החברתית-כלכלית.

ההתפלגות המרחבית של התלמידים בין בתי הספר

מהעיון במפה 1 רואים כי רק תלמידים מעטים חוצים את ציר הרצל. בית הספר יפה נוף קולט את מרבית תלמידיו מהאזור הקרוב לו, הנמצא ממערב לציר הרצל; הוא גם מושך תלמידים הגרים ממזרח לציר הרצל ומפוזרים באורח ספורדי במרחב. החטיבה לגיל הצעיר קולטת תלמידים רק ממזרח לציר הרצל (למעט חריג יחיד), ואילו בית הספר בית הכרם קולט תלמידים ממזרח לציר הרצל ומחלקו הצפוני של האזור שממערב לציר. בחינת המפה מראה כי ממזרח לציר הרצל לא נוצר דגם מרחבי, וכי התפלגות התלמידים בין שלושת בתי הספר היא ספורדית.

ניתן אם כן לומר כי רק לבית הספר יפה נוף יש אגן הזנה מוגדר, ואילו לשני האחרים אין אגן כזה. כאשר בוחנים את הקשר המרחבי שבין שלושת בתי הספר לאגן ההזנה של בית הספר יפה נוף, ניתן לראות כי האגן קרוב לבית הספר יפה נוף, החוצץ בינו לבין שני בתי הספר האחרים. במילים אחרות, לגבי ההורים הגרים באגן ההזנה של בית הספר יפה נוף הוא מהווה הזדמנות חוצצת (intervening opportunity) בפני בחירת בית ספר רחוק יותר.

הרמה החברתית-כלכלית של בתי הספר והפריסה המרחבית של התלמידים

ניתוח הנתונים מראה כי הרמה החברתית-כלכלית של התלמידים בשלושת בתי הספר איננה שווה (ראה לוח 1) - זו של בית הכרם היא היותר נמוכה, ושל החטיבה לגיל הצעיר היא היותר גבוהה. כאשר משווים את הרמה

החברתית-כלכלית של בתי הספר לזו של האזור, מוצאים כי זו של בית הכרם נמוכה ממנו ($Z = -2.33$), של יפה נוף דומה לו ($Z = 1.60$) ושל החטיבה לגיל הצעיר גבוהה ממנו ($t_{26} = 2.056 > t = 3.313$).

ההסתברות ללמוד באחד מבתי הספר קשורה לרמה החברתית-כלכלית. ההסתברות ללמוד בבית הכרם עומדת ביחס הפוך לרמה החברתית-כלכלית, ואילו ההסתברות ללמוד באחד מבתי הספר האחרים עומדת ביחס ישר לרמה החברתית-כלכלית. [הבדיקה נערכה באמצעות רגרסיה לוגיסטית, והיא מראה כי ההבדל בין בית הכרם ליפה נוף הוא מובהק ($p_v = 0.007$), ההבדל בין בית הכרם לחטיבה לגיל הצעיר הוא מובהק ($p_v = 0.0028$), ואילו ההבדל בין החטיבה לגיל הצעיר לבין יפה נוף איננו מובהק ($p_v = 0.2194$)].

הניסיון להסביר את הפערים ברמה החברתית-כלכלית בין בתי הספר באמצעות פערים מרחביים לא צלח. הרמה החברתית-כלכלית של מזרח האזור דומה לזו של המערב ($Z = 0.30$) (ראה לוח 2), ולפיכך יש לחפש אחר ההבדלים בתוצאה בבחירה שעושים ההורים הגרים ממזרח לציר הרצל.

ההורים מהרמה החברתית-כלכלית היותר גבוהה בוחרים בבתי הספר יפה נוף והחטיבה לגיל הצעיר, ואילו ההורים מהרמה החברתית-כלכלית היותר נמוכה בוחרים בבית הספר בית הכרם (ראה לוח 2 ומפה 1). עקב כך, הרמה החברתית-כלכלית של בית הספר בית הכרם נמוכה מזו של האוכלוסייה שממזרח לציר הרצל ($Z = -2.03$).

לוח 1: בית הכרם, הינוך ממלכתי - בתי הספר לפי מספר התלמידים, הפרופיל הממוצע וסטיית התקן

פרופיל	תלמידים		בית הספר
	אחוז	תלמידים	
סטיות תקן	ממוצע		
15.8	78.1	41.7	59
11.5	85.4	41.7	59
8.6	88.5	16.6	27
13.6	83.0	100.0	145
14.7	80.4	28.3	41
-	80.2	-	-

לוח 2: בית הכרם, חינוך ממלכתי - התפלגות התלמידים הגרים באזור ולומדים בו לפי המעורים ממזרח ומערב לשדרות הרצל, פרופיל ממוצע ובית הספר

כל האוכלוסייה	בית הכרם	יפה נוף		בית הספר	האזור				
		תלמידים	פרופיל ממוצע						
פרופיל ממוצע	תלמידים	תלמידים	תלמידים						
פרופיל ממוצע	תלמידים	תלמידים	תלמידים						
83.9	68	88.5	23	79.1	36	90.3	9		מזרח
84.6	36	72.0	1	80.2	6	85.9	29		מערב
84.0	104	87.8	24	79.2	42	87.0	38		סה"כ

דין

באזור בית הכרם גרה אוכלוסיית תלמידים מרמה חברתית-כלכלית גבוהה מהממוצע העירוני. מערכת החינוך באזור אטרקטיבית לתושבים הגרים באזור, וכמעט אין מעבר לבתי ספר מחוץ לאזור. ממצא זה בולט על רקע העובדה שכ-30% מהתלמידים הגרים במערב העיר לומדים מחוץ לאזור הרישום שלהם. האזור אטרקטיבי לתלמידים הגרים מחוץ לו, ונכנסים אליו תלמידים בעיקר מהסביבה הקרובה, כולל גם תלמידים שאינם גרים באזור הרישום (כנעני, תשנ"ט). ציר רחוב הרצל מחלק את בית הכרם לשני מרחבים בעלי אוכלוסייה ברמה חברתית-כלכלית דומה, ובדרך כלל הוא מהווה גבול של אגני ההזנה של בתי הספר.

הרמה החברתית-כלכלית של הורי התלמיד, כפי שבאה לידי ביטוי בפרופיל שקבעה העירייה, היא מנבא טוב של בית הספר שבו ילמד ילדם. ככל שהרמה גבוהה יותר כך גדלה ההסתברות שהוא ילמד בחטיבה לגיל הצעיר או בבית הספר יפה נוף, וככל שהרמה נמוכה יותר גדלה ההסתברות שהוא ילמד בבית הספר בית הכרם. תוצאת הבחירה היא, אם כן, קיטוב בין בתי הספר על בסיס חברתי-כלכלי, אף-על-פי שאין קיטוב דומה במגורים. ניתן לכנות את התופעה "סרגציה ספונטנית".

ההשערה שנוחות הגישה לבית הספר מסבירה את הבחירה אוששה בעיקר בהתייחס לציר הרצל, אולם ההשערה על התפלגות התלמידים לבתי הספר בהתאם לפריסה המרחבית של האוכלוסייה על-פי רמתה החברתית-כלכלית לא עמדה כלל למבחן, מאחר שלא נמצאו הבדלים כאלה באזור.

ניתן לראות בחטיבה לגיל הצעיר ובבית הספר יפה נוף בית ספר אחד; זאת משום שתלמידי החטיבה לגיל הצעיר עוברים אחרי כיתה ג' לבית הספר יפה נוף. במצב זה סביר להניח כי הורים השולחים את ילדיהם ללמוד בחטיבה לגיל הצעיר אף-על-פי שהם גרים קרוב יותר ליפה נוף - עושים חשבון כפול: ראשית, כדי למנוע מילדיהם הרכים לחצות את ציר הרצל, ושנית, כדי להבטיח את לימודיהם לכל אורך השנים בבית הספר יפה נוף, שלדעתם הוא עדיף. כלומר, נראה שמדובר בשילוב שיקולי נוחות, רצון להיבדלות חברתית ואולי גם שיקולים חינוכיים - כל אלה הם נושא למחקר נפרד.

אם כן, התוצאה של אזור רישום משותף לכמה בתי ספר ממלכתיים באזור בית הכרם היא התמיינות ספונטנית של ההורים על רקע חברתי-כלכלי, תוך כדי הבאה בחשבון של נוחות הגישה לבתי הספר. על-פי הספרות, תוצאה מסוג זה צפויה כאשר מאפשרים בחירה חופשית (חושן, 1992; וולנסקי, 1994; היימן וחברותיה, 1995; שלהב וקאופר, 1997; היימן וחברותיה, 1988; Carnegie; Honey & Sonenson, 1984; Pinch, 1985; Foundation, 1992).

המסקנה לגבי ירושלים היא, כי מימוש המלצות שפירא וענבר (ראה עמ' 6) בדבר הרחבת אפשרויות הבחירה בירושלים עשוי להביא להפעלה גדולה יותר של תהליכי ההתמיינות הספונטנית ולהרחיב את הפערים החברתיים בין בתי הספר בעיר אל מעבר להכרח המתחייב מתוך הפערים שמקורם בהבדלים בין אזורי המגורים השונים.

אדם סמית (1776), בספרו *The Wealth of Nations*, מציג את גישת "היד הנעלמה", הגורסת שכאשר כל פרט דואג רק לעצמו, "יד נעלמה" מטפחת את טובת הכלל ודואגת לכך שמתוך מכלול האינטרסים של הפרטים יטופח האינטרס הציבורי (מצוטט אצל: Hardin, 1968); אולם הרדין (שם) הגיע למסקנה כי התוצאות הנצברות של בחירת הפרטים במצב שבו כולם מתחרים בכולם מוליכות לקטסטרופות. אדלר (Adler, 1993) טוען כי בבריטניה, שבה קיימת בחירה שבמובנים רבים היא בחירה חופשית, תוצאת האגרציה של כלל הבחירות שעשו ההורים, שכל אחת בנפרד עשויה להיראות הגיונית, הביאו למצב לא הגיוני.

ההתלבטות הגדולה בין השמת כפייה של התלמידים באמצעות איזור לבין פתיחת אזורי הרישום הביאה להצעות מספר לפתרונות ביניים, כגון בחירה מבוקרת (שפירא וחברותיה, 1991; היימן וחברותיה, 1995), בחירה בין כמה בתי ספר אקוויוולנטיים מבחינת רמתם אך שונים מבחינת תוכנם החינוכי (ענבר 1994), ולאחרונה גם קביעת איזור רישום משותף לכמה בתי ספר ומתן אפשרות להורים לבחור באחד מהם (שלהב וקאופר, 1997), שהיא למעשה בחירה חופשית בתוך מרחב מוגדר.

התופעה של סגרגציה ספונטנית, קָזו שנמצאה כאן ובמקרים נוספים בירושלים (כנעני, תשנ"ט), מעמידה בספק את תקפות הטעוץ שאם יאפשרו להורים, ובעיקר מהרמה החברתית-כלכלית הנמוכה, לבחור בבית ספר, הם יבחרו בבתי ספר טובים מאשר בסביבת מגוריהם (Nathan, 1990; Goldring et al, 1993; Nathan, 1993; Kearns & Doyle, 1992). נהפוך הוא, התוצאות האמפיריות מצביעות על כך שהבחירה מגדילה את אי-השוויון החברתי-כלכלי בין בתי הספר. בקרה על הבחירה יכולה במקרה הטוב להקטין את הקיטוב שגורמת בחירה חופשית (כנעני, תשנ"ט; היימן וחברותיה, 1998).

הממצאים מעמידים בספק את האפשרות ליישם את דו"ח ועדת ענבר, אשר כזכור ממליץ לאפשר בחירה לא מבוקרת בין מספר בתי ספר אקוויוולנטיים מבחינת רמתם אך שונים מבחינת תוכנם החינוכי. כמו כן הם מציבים סימן שאלה גם על התוצאות החברתיות של מדיניות אפשרית של רובעי רישום הכוללים כמה בתי ספר, כפי שהציעו שלהב וקאופר (1997).

אם כן, השאלה שמערכת החינוך ניצבת בפניה היא, האם נזקה של הבחירה, דהיינו הגברת הקיטוב בין בתי הספר בחברה מורכבת כל כך כמו בישראל, לא עולה על תועלתה. האם המשכו של המצב הקיים, שבו חופש הבחירה הולך וגדל וכתוצאה ממנו גם הסגרגציה החברתית בין בתי הספר הולכת וגדלה, יביא ל"טובת כלל", כפי שחווה אדם סמית, או לקטסטרופות, כפי שחווה הרדין. בכל מקרה, מן הראוי שהמערכת, ברמה המקומית והארצית, תיתן את הדעת למצב המתהווה, שמא בתוך זמן לא רב תמצא עצמה מופתעת עקב תהליכים ספונטניים.

ביבליוגרפיה

בייט-מרום, ר' (1987), מבוא לסטטיסטיקה - שיטות לתיאור וניתוח נתונים והיסק ממדגם לאוכלוסיה, עם עובד, תל-אביב.

בנימיני, ק' וטטר, מ' (1992), יוקרה הערכה ובחירה של בתי-ספר מנקודת מבטם של הורים, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, בית-הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

גולדרינג, א' (1992), תוכניות בחינוך לבחירה של הורים בבתי ספר, בתוך: ענבר ד' (עורך), בחירה בחינוך בישראל: מושגים גישות ועמדות (עמודים 15-48), בית-הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

האוניברסיטה הפתוחה (1981), הסקה סטטיסטית, יחידות 13-14, בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

היימן, פ', שביט, ר' ושפירא, ר' (1995), אוטונומיה ובחירה מבוקרת בחינוך - המקרה הישראלי - מודל מערכתי של העצמת בתי הספר וקהילותיהם, בתוך: ד' חן (עורך), החינוך לקראת המאה העשרים ואחת, ספר היובל של בית-הספר לחינוך (עמודים 155-185), אוניברסיטת תל-אביב, רמות, תל-אביב.

היימן, פ', שפירא ר' ובר-שלו ר' (1998), הבניה מחדש של יחסי גומלין במערכת חינוך: בחירה ואוטונומיה - החזון ה"תל-אביבי", אוניברסיטת תל-אביב, בית-הספר לחינוך, היחידה לסוציולוגיה של החינוך והקהילה, תל-אביב.

וולנסקי, ע' (מאי 1992), הצעת תוכנית לשינויים במערכת החינוך בנושאים: ביזור, בחירת הורים, מיקוד המשוב - מסמך תכנון מס' 1 (טיוטה ב'), משרד החינוך והתרבות, אגף תכנון הערכה ובקרה, ירושלים.

וולנסקי, ע' (1994), אינדיוודואליזם, קולקטיביזם וכוחות שוק בחינוך: האם המחיר החברתי הכרחי? מגמות, ל"ו (2-3), עמ' 238-252.

ויינשטיין-דינצמן, א' (1990), בתי ספר ייחודיים - מנגנון לשיצור תרבותי?, חיבור המוגש כעבודת גמר לקראת התואר 'מוסמך' (M.A.) למדעי החברה והרוח באוניברסיטת תל-אביב.

חושן, מ' (1992), בחירת הורים את חינוך ילדיהם: ההיבט הגיאוגרפי מרחבי, בתוך: די ענבר (עורך), בחירה בחינוך בישראל: מושגים, גישות ועמדות, (עמודים 49-88), בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

חושן, מ', שלהב, י' וקאופר ל' (1994), גיאוגרפיה של בתי ספר: משמעויות מרחביות של בחירה בחינוך, מגמות, ל"ו (2-3), עמ' 220-237.

כנעני, שי (1999), הפריסה המרחבית של מערכת החינוך (הממלכתית והממלכתית-דתית בירושלים: ניתוח התוצאה הגיאוגרפית של בחירת ההורים את בית-הספר של ילדיהם, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

סלע, א' (1992), השפעת אזורי הרישום ובתי"ס הייחודיים על תנועת תלמידי החינוך היסודי (מ"מ וממ"ד) במרחב הירושלמי (לא פורסם).

עירם, י' (1994), בחירת בית-הספר בידי הורים: פרספקטיבה השוואתית, מגמות, ל"ו (2-3), עמ' 197-219.

ענבר, ד' (1994), הבחירה בחינוך: מכפייה לדיאלוג, מגמות, ל"ו (2-3), עמ' 159-172.

ענבר, ד' (יו"ר), (1994, ב, 23 בינואר), דו"ח הועדה לבחירה בחינוך.

פרידמן, י' (1974), אזורי רישום פורמאליים וממשיים לבתי הספר היסודיים, האוניברסיטה העברית, המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, ירושלים.

קאופר, ל' (1993), תמורות בגיאוגרפיה של החינוך: האם קץ עידן הרישום? בחינה גיאוגרפית של בתי-ספר על-איזוריים בירושלים ובתל-אביב. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למדעי החברה", האוניברסיטה העברית, המחלקה לגיאוגרפיה והמכון ללימודים עירוניים ואזוריים, ירושלים.

קמחי, י' (1993), היבט סטטיסטי: כ"ה שנים לאיחוד ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.

קמחי, יי (1996), ירושלים על פרשת דרכים, תכנון סביבתי, עמ' 11-24, 54-55.

קשתי, יי (יו"ר הוועדה) (1991), דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת מעמדן של המסגרות החינוכיות העל-אזוריות.

רובינשטיין, א' (1995), ירושת השר, הד החינוך (ינואר-מרס 1995), 12-13 (ראיון ליצחק שור).

שחר, ח' (1994), היבטים חינוכיים וחברתיים של בחירת בית-הספר בידי הורים לאור התפיסה של "כלכלת שוק" בחינוך: סקירת מחקרים ומסקנות, מגמות, ל"ו (2-3), עמ' 173-184.

שלהב, יי וקאופר לי (1997), מאזור רישום למרחב הזנה - תמורות בגיאוגרפיה של בתי-ספר, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.

שפירא, ר' (1988), ייחודיות חברתית-חינוכית: בתי ספר ייחודיים - רקע, התפתחות, בעיות, היחידה לסוציולוגיה של החינוך והקהילה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

שפירא, ר' (1994), אוטונומיה בית-סיפרית ובחירת הורים מבוקרת בישראל, בתוך יי דנילוב: בחירה בחינוך בישראל (יום עיון 12.3.1992), משרד החינוך והתרבות, מחלקת הפרסומים 9-15, ירושלים.

שפירא, ר', גולדרינג, א', היימן, פ' ושביט, ר' (1991), אוטונומיה בית-ספרית במרחבי רישום משותפים - בחירת הורים מבוקרת בישראל, אוניברסיטת תל-אביב, בית-הספר לחינוך והחוג לאנתרופולוגיה וסוציולוגיה, תל-אביב.

Adler, M. (1993), *An Alternative Approach to Parental Choice*, National Commission on Education, NCE Briefing, Paper 13, London.

Adler, M. & Raab, G.M. (1988), Exit, Coice and Loyalty: The Impact of Parental Choice on Admissions to Secondary Schools in Edinburgh and Dundee, *Journal of Educational Policy*, 3, pp. 155-179.

- Bates, S. (1990, 13 Dec.), *Unfilled Primary School Places Cost L.S. 140m*, The Guardian, 5.
- Bradford, M. (1990, January), Education, Attainment and the Geography of Choice, *Geography*, 75, part 1.
- Bradford, M. (1991), School Performance Indicators, the Local Residential Environment, and Parental Choice, *Environment and Planning A*, 23, pp. 319-332.
- Carnegie Foundation (1992), *School Choices, A Special Report*: Princeton, New Jersey.
- Doyle D. (1989), Family Choice in Education: The Case of Denmark, Holland and Australia, in: E.L. Boyd & J.C. Cibuld (eds.), *Private Schools and Public Policy: International Perspectives*. Palmar, N.Y.
- Edwards, T. & Whitty, G. (1993, June, 14-17), *Parental Choice and Educational Diversity in England*, Paper Presented at the International Workshop on "Theory and Practice in School Autonomy and Parental Choice: Bringing the Community Back In", Tel Aviv University.
- Elmore, E. (1990), Options for Choice in Public Education, In: L.W. Boyd & H.J. Walberg (eds.), *Choice in Education: Potentials and Problems*. Barkley, pp. 21-42, McCutchan Publishing Corporation, California.
- Finn, C.E. (1990), Why We Need Choice? In: L.W. Boyd & H.J. Walberg (eds.), *Choice in Education: Potentials and Problems*, Berkley, McCutchan Publishing Corporation, California.
- Glenn, L.C. (1989), *Choice of School in Six Nations*, Washington D.C.: U.S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement.
- Glenn, C.L. (1993, June), *Schools of Choice and the Revival of Urban Community*, Paper Presented at the Workshop on Theory and Practice in School Autonomy and Parents' Choice: Bringing the Community Back In, Tel Aviv University, Israel.

Goldring, E., Hawley, W., Saffold, R. & Smrekar, C. (1993, June 14-17), *Parental Choice: Consequences for Students, Families and Schools*, Paper Presented at the International Conference "Theory and Practice in School Autonomy and Parental Choice: Bringing the Community Back In", Tel Aviv University.

Hardin, H. (1968), The Tragedy of the Commons, *Science*, 162, pp. 1234-1248.

Hill, E.W. & Rock, H.M. (1990), Education as an Economic Development Resource, *Environment and Planning C*, 8, pp. 53-68.

Honey, R. & Sorenson, D.R. (1984), Jurisdictional Benefits and Local Cost: The Politics of Closing, In: A. Kirby, P. Konox & S. Pinch (eds.), *Public Service Provision and Urban Development*, Backenham: Croom Helm, pp. 30-114.

Kearns, T.K. & Doyle, D.P. (1992), *Winning The Brain Race: A Bold Plan to make our Schools Competitive*, I.C.S. Press, Chapter 2, Institute of Contemporary Studies, San Francisco, California.

Levin, H.M. (1991), The Economic of Educational Choice, *Economics of Educational Review*, 10, pp. 137-158.

Macbeth, A., Srachan, D. & Mcaulay, C. (1986), *Parental Choice of School in Scotland*, University of Glasgow, Glasgow.

McCloughry, J. (1987), *Educational Choice in Vermont*, Concord, Institute for Liberty and Community, Vermont.

McPartland, J.M. & Crain, R.M. (1987), Evaluating the Trade-Offs in Students Outcomes From Alternative School Organization Policies, In: M.T. Hallinam (ed.), *The Social Organization of Schools*, Plenum Press, New York.

Nathan, J. (1990), Successful Schools of Choice: Cottage Industry Benefits in Large Systems, *Educational Policy*, 4.

Nathan, J. (1993), *Yes You Can, No You Can't: School Choice and Education in the 1990's*, Paper Presented at the International Workshop

"Theory and Practice in School Autonomy and Choice", University of Tel Aviv.

Petch, A. (1986), Parental Choice at Entry to Primary School, *Research Paper in Education*, 1, pp. 26-47.

Pinch, S. (1985), *Cities and Services: The Geography of Collective Consumption*, Routledge & Kegan Paul, London.

Pitsch, M. (1991, March 6), Bush Unveils "Opportunity Package" of domestic initiatives, *Education Week*, 24.

Plowden Report (1967), *Children and Their Primary School: A report of the Central Advisory Council for Education (England)*, H.M.S.O., London.

Raab, G.M. & Adler M. (1987), A Tale of Two Cities: The Impact of Parental Choice on Admission to Primary Schools in Edinburgh and Dundee, *Research Papers in Education*, 2, pp. 157-176.

SAS Institute Inc. (1995), *Jmp: Statistics and Graphics Guide*, Version 3.1.
Shield, D.E. (1980), Comment: Privet Choice or Public Good? In: S. Goldstein (ed.), *Law and Equality in Education*, The Van Leer Institution, Jerusalem.

Smart, D. & Dudley, T. (1989), Australia: Private Schools and Public Policy, In: G. Walford (ed.), *Private Schools in Ten Countries*, Routledge, London.

Smrekar, C. and Goldring, E. (1999), *School Choice in Urban America: Magnet Schools and the Pursuit of Equity*, Columbia University, Teacher's College, New York and London.

Taylor, F. (1986), *Parents' Right in Education*, Longman, England.

U.S. Department of Education (1988), *James Madison Elementary School: a curriculum for American Students*, Washington, DC: Government Printing Office.

Whitty, E. (1991, Sep. 1), *Recent Education Reform: Is It a Post Modern Phenomenon?* Paper Presented at the Conference Education, Sept.1., Germany.